

ПОШИРЕННЯ ДЕВІАЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ СЕРЕДОВИЩІ: ШЛЯХИ ПРОФІЛАКТИКИ

THE PREVALENCE OF DEVIATION IN ADOLESCENT ENVIRONMENT: WAYS OF PREVENTION

У статті проаналізовано причини появи та поширення різних форм девіації серед учнів військових ліцеїв та ліцеїв із посиленою військово-фізичною підготовкою. Девіантну поведінку визначено як систему вчинків, що суперечать загальноприйнятим у суспільстві нормам та стандартам та проявляються у вигляді незбалансованості психічних процесів, неадаптованості, порушення процесу самоактуалізації чи у вигляді ухилення від морального чи естетичного контролю над власною поведінкою. Відзначено, що індикаторами девіантної поведінки є: відхилення від норм, спосіб зміни соціальних норм, демонстрація ціннісного ставлення тощо. Підкреслено, що для виявлення меж між нормальною та девіантною поведінкою необхідно враховувати не лише соціальні і біологічні критерії та норми, а й вікові рамки. Виявлено, що певні особистісні якості підлітків можуть сприяти формуванню їхньої схильності до девіантної поведінки, а деякі життєві ситуації стати тригерами у її виникненні та поширенні. Саме тому під час вивчення механізмів даної поведінки важливо враховувати психологічні і психофізіологічні особливості підлітка. Структурно девіантну поведінку можна окреслити через чотири складники: проблему (конфлікт), обставини, ціннісно-нормативний базис, процес прийняття рішення.

Девіація є досить масовим явищем, яке впритул пов'язане з економічними, соціальними, політичними змінами та процесами, що відбуваються у соціумі на різних етапах його розвитку. Іноді саме ці процеси детермінують поширення чи, навпаки, зникнення того чи іншого виду девіації. Досить часто взаємовпливи є настільки міцними, що складно ідентифікувати, які соціальні процеси є причиною, наслідками чи складовою частиною девіантної поведінки. Відзначено, що сьогодні, незважаючи на значну кількість досліджень причин та передумов виникнення негативних соціально-психологічних явищ і процесів у середовищі підлітків, не сформовано єдиної концепції запобігання відхиленням у їхній поведінці, а наявні підходи до мінімізації цих явищ не враховують усіх особливостей їх розвитку в умовах сучасного постмодерного інформаційного суспільства, унеможливають проведення ефективної профілактичної роботи в межах навчальних закладів.

Ключові слова: девіантна поведінка, аномія, соціалізація, соціальна дезадаптація, соціальна апатія.

The article analyzes the reasons for the emergence and spread of various forms of deviation among students of military lyceums and lyceums with enhanced military and physical training. Deviant behavior is defined as a system of actions that contradict generally accepted norms and standards in society and manifest themselves in the form of imbalance of mental processes, maladaptation, violation of self-actualization or evasion of moral or aesthetic control over their own behavior. It is noted that the indicators of deviant behavior are the following: deviations from the norms, the way of changing social norms, demonstration of values, etc. It is emphasized that in order to identify the boundaries between normal and deviant behavior, it is necessary to take into account not only social and biological criteria and norms, but also age limits. It was found that certain personal qualities of adolescents can contribute to the formation of their tendency to deviant behavior, and some life situations become triggers in its emergence and spread. That is why, when studying the mechanisms of this behavior, it is important to take into account the psychological and psychophysiological characteristics of the adolescent. Structurally deviant behavior can be defined through four components: problem (conflict), circumstances, value-normative basis, decision-making process.

Deviation is a fairly widespread phenomenon, which is closely related to economic, social, political changes and processes occurring in society at different stages of its development. Sometimes these processes determine the spread or disappearance of a particular type of deviation. Quite often the interactions are so strong that it is difficult to identify which social processes are the cause, effect or component of deviant behavior. It is noted that today, despite a significant number of studies of the causes and preconditions of negative socio-psychological phenomena and processes among adolescents, there is no single concept of preventing deviations in their behavior, and current approaches to minimize these phenomena do not take into account all features of their development. In the conditions of modern postmodern information society, make it impossible to carry out effective preventive work within educational institutions.

Key words: deviant behavior, anomie, socialization, social maladaptation, social apathy.

УДК 159.922.763 – 37.042
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.12>

Білецька Т.В.

к.соціол.н.,
доцент кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Купчишина В.Ч.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри психології, педагогіки та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. Поведінка, яка базується на порушенні загальноприйнятих соціальних норм, набула в останні роки масового характеру і поставила цю проблему у центр уваги педагогів, соціологів, соціальних працівників та психологів. Пояснення причин,

умов і чинників, що детермінують це соціальне явище в середовищі підлітків, є одним із головних завдань сьогодення.

Досить тривалий період часу серед ключових напрямів досліджень вітчизняної психології виокремлено аналіз та пошук найбільш

оптимальних заходів із профілактики та корекції девіантної поведінки, адже прояви девіації у підлітків часто можуть набувати загрозливих форм – від булінгу до фізичної та моральної агресії. Саме тому більш детальне вивчення феномену девіантної поведінки ми вважаємо актуальним дослідницьким завданням.

Для виявлення та оцінки девіації серед різних підліткових груп ми зосередили свою увагу на причинах появи та особливостях девіації в середовищі підлітків в умовах сучасного інформаційного суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Різні аспекти девіантної поведінки інтенсивно досліджуються вітчизняними і зарубіжними вченими, серед них: Ю. Антонян, І. Запорожан, Є. Змановська, І. Ковчина, І. Козубовська, А. Коен, Ю. Клейберг, Н. Максимова, В. Менделевич, В. Оржеховська. У своїх наукових доробках вони розкрили різні аспекти феномену девіації, визначили дефініцію даного явища, охарактеризували її соціальні та інші причини й наслідки серед різних соціальних груп. Низка науковців (А. Боссарт, В. Іванов, О. Лящук, В. Мухіна) здійснила вивчення особливостей профілактики девіації та виявила найбільш ефективні методи її проведення серед підлітків.

Девіантну поведінку свого часу активно вивчали представники психології та соціології, віддаючи перевагу у своїх дослідженнях впливу середовища та суспільства на поведінку підлітків. Так, у концепціях О. Конта, Г. Тарда, З. Фрейда, К. Юнга, М. Вебера, Е. Дюркгейма, Р. Мертона, Т. Парсонса простежується спільна думка щодо того, що соціальні відхилення детермінуються соціальними закономірностями, вони напряду залежать від суспільства, історичних обставин, їх можна прогнозувати, а в деяких випадках вони піддаються впливу та корекції.

Та, незважаючи на достатню кількість наукових розвідок щодо проблем девіантної поведінки, залишаються мало вивченими питання поширення девіації серед окремих груп підлітків, зокрема учнів, студентів різних типів навчальних закладів, в умовах сучасних суспільних перетворень.

Постановка завдання. Метою роботи є теоретичний аналіз проблеми виникнення та поширення девіантної поведінки і висвітлення основних шляхів профілактики та подолання цього соціального явища в середовищі підлітків.

Виклад основного матеріалу дослідження. Передусім підкреслимо, що, аналізуючи феномен девіації, варто наголосити на тому, що вона відноситься до такого класу явищ, які можуть бути вивчені тільки в результаті спільних зусиль учених – представників багатьох наук: соціології, психології, права, медицини та ін.,

які у своїй сукупності формують спеціальну галузь знань – девіантологію. Предметом її вивчення є всі форми соціальних патологій: злочини, правопорушення, алкоголізм, наркоманія, проституція, суїцид тощо [6, с. 101].

Девіантну поведінку можна визначити як систему вчинків, що суперечать загально-визнаним у суспільстві нормам і стандартам та проявляються у вигляді незбалансованості психічних станів, порушень процесів самоактуалізації, ухиленнь від морального чи естетичного контролю над власною поведінкою [11, с. 70].

Низка дослідників дещо по-іншому визначає дану дефініцію, зокрема як специфічний спосіб зміни соціальних норм і очікувань через демонстрацію ціннісного ставлення до них [8, с. 17].

Узагальнивши різні підходи, підкреслимо, що індикаторами девіантної поведінки виступають: відхилення від норм, спосіб зміни соціальних норм, демонстрація ціннісного ставлення тощо. Розглядаючи девіації як поведінковий акт, ми повинні акцентувати увагу на тому, що дане поняття може використовуватися як для позначення процесу, так і результату. У першому випадку девіація виступає як процес відхилення, у другому – як результат уже існуючого відхилення [3, с. 114].

Зупинимось більш детально на цих двох аспектах. Так, девіація як процес являє собою зміни основної лінії поведінки людини під дією певних чинників, серед яких можуть бути внутрішні та зовнішні обставини життєдіяльності особистості (хвороби, стресові ситуації і т. д.), а також вплив однолітків, авторитетного дорослого та ін. Девіація у цьому разі виступає як послідовно змінювані етапи у поведінці підлітка. Так, етап протодевіації характеризується лише поодинокими, ледве помітними змінами у поведінці особистості, які за допомогою сучасної діагностики піддаються досить швидкій корекції і не матимуть прецедентів повторення девіації в майбутньому.

Другий етап є свого роду проміжним між загостреннями девіації в поведінці особистості. Третій етап – це крайня форма прояву девіації, яка потребує не стільки корекційної, скільки реабілітаційної роботи з боку спеціаліста. Саме цей період є найбільш небезпечним, адже він детермінує різні відхилення та неприйнятні форми соціальної поведінки. Своєю чергою, девіація як результат є менш динамічним утворенням, вплив на який здійснюється як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками [3, с. 116–117].

Для виявлення меж між нормативною, тобто прийнятною для даного соціуму поведінкою та девіацією, необхідно враховувати не лише соціальні і біологічні критерії та норми, а й вікові рамки. Так, досліджуючи дану проблему, представники гуманістичної психології звертають увагу на індивідуальні норми, тобто най-

кращі якості, характерні для особистості в певному віці, та враховують її індивідуальність.

Представники психоаналітичного підходу З. Фрейд, А. Адлер, К. Юнг уважають, що девіація проявляється тоді, коли послаблюється психологічний захист, спрямований на зменшення напруги внаслідок неефективної взаємодії трьох підструктур особистості: Ід, Его і Супер-Его. Засновник теорії середнього рівня та один із фундаторів структурного функціоналізму Р. Мертон уважає, що причина появи девіантної поведінки криється у недостатньому рівні сформованості та поширенні прийнятих більшістю суспільних цінностей. Схожою у цьому контексті є позиція французького дослідника Е. Дюркгейма, який уважав, що в умовах послаблення соціально-нормативного контролю зростає вірогідність проявів девіації [1, с. 98].

Ураховуючи складну природу девіації, низка дослідників виокремлює у межах даного феномену дві групи. Першу формують відхилення, які більшість із нас визначили б як нестандартну поведінку. Вона проявляється у формі нових ідей, а також дій, що не відповідають соціальним стереотипам. Зазвичай така поведінка часто є активною та відіграє позитивну роль у житті суспільства. Інша група – деструктивна поведінка, тобто порушення правових, морально-етичних, культурних норм тощо.

Девіація є досить масовим явищем, яке тісно пов'язане з економічними, соціальними, політичними змінами та процесами, що відбуваються у соціумі на різних етапах його розвитку. Іноді саме ці процеси детермінують поширення чи, навпаки, зникнення того чи іншого виду девіації. Досить часто взаємовпливи є настільки міцними, що складно ідентифікувати, які соціальні процеси є причиною, наслідками чи складовою частиною девіантної поведінки.

У психології девіацію найчастіше пов'язують із формуванням підлітків як особистостей. Дана поведінка має складну природу, яка зумовлюється різними чинниками: підлітки переживають неможливість реалізації матеріальних та побутових потреб, отримання якісної освіти, успішного працевлаштування, що, своєю чергою, проявляється в асоціальній та аморальній поведінці, яка супроводжується втечею з дому, наркотичною залежністю, порушенням суспільних норм і правил. У сучасних підлітків послаблюється бажання відповідати очікуванням колективу і суспільства, а прагнення ухилитися від них посилюється. Зазвичай такі підлітки ігноруються суспільством, однолітками, вони випадають зі звичного кола спілкування, найчастіше проживають у неблагополучних сім'ях. У них відсутнє чітке уявлення про своє майбутнє, вони ігнорують загальнолюдські цінності, демонструють низький інтерес до навчання [4, с. 48].

Серед умов, що детермінують схильність до девіації підлітка, вагому роль відіграє формат сім'ї, в якій зростає та формується особистість. Визначимо типи сімей, психологічний клімат яких провокує схильність до порушення норм та правил:

- конфліктна сім'я – тут мають місце систематична напруга між батьками, відсутність взаєморозуміння, розходження в установках щодо цінностей, пріоритетів, компромісів;

- асоціальна сім'я – у ній переважають антисуспільні тенденції, паразитичний спосіб життя, досить часто її члени вступають у протиріччя із законом;

- формальна сім'я – у ній відсутні спільні потреби, інтереси, життєві цінності та пріоритети, взаємоповага, виконання сімейних обов'язків відбувається зазвичай поверхово;

- алкогольна родина – основні інтереси членів сім'ї сфокусовані на вживанні спиртних напоїв;

- сім'я, де є психічно хворі батьки і в якій жодним чином не створено умови для повноцінного виховання та соціалізації підлітка.

Більшість підлітків усерйоз задумується про доцільність покинути рідний дім у кризові часи. Сам факт того, що такі думки/бажання/помисли виникали, вказує на недостатність, неналежну ефективність інституту сім'ї, родини як соціалізуючого чинника у пубертатний віковий період. Звідси можемо зробити висновок: для таких підлітків батьки перестають виступати ключовими соціалізуючими агентами, натомість їхнє місце, вочевидь, займають друзі, однолітки, інші дорослі тощо. Сім'я перестає виконувати роль захисного бастиону від життєвих невдач і негараздів, натомість сама перетворюється на їх продуцента. Наслідками такої ситуації можуть стати як позитивні, так і негативні прояви девіації, зокрема: прагнення надмірної самостійності; зарядженість на кар'єру, а не сімейне благополуччя; прагнення повністю «порвати з минулим»; позитивна оцінка бродяжництва як життєвої стратегії і т. п.

Сучасна молодь готова жити за принципом «око за око», відповідати злом на зло. Попри не надто суттєву статистичну чисельність прихильних до такої життєвої стратегії маємо підставу все-таки констатувати, що порушення чи не найфундаментальнішої з підвалин християнської моралі є однією з причин поширення у молодіжному середовищі не лише незначних девіацій, а й більш серйозних їх форм, які згодом формують статистику молодіжної, а пізніше й дорослої злочинності.

Більшість таких підлітків була свого часу покарана за свою поведінку, здебільшого з боку батьків. Не акцентуючи на жорсткості форм покарання, можемо відзначити, що каральні й санкціонуючі інструменти все ще є достатньо

поширеними у вітчизняній практиці, які досить часто використовуються замість превентивних та заохочувальних засобів виховання.

Варто також наголосити на тому, що ключову роль в аналізі причин девіантних відхилень підлітків відіграють заклади освіти. Помилки та недоліки в системі навчально-виховної роботи, їх недостатній зв'язок із родинами проблемних підлітків посилюють їхню схильність до девіації. Ставлення до навчання є базисним чинником, що сприяє формуванню цілісної самодостатньої особистості. Левова частка підлітків, що демонструють відхилення у поведінці, зазвичай мають погані результати й у навчанні, громадському житті, що, безумовно, провокує їх конфліктність з оточенням, у результаті чого підлітки поступово переривають зв'язок із класом.

Визначимо загальні прояви соціальної дезадаптації серед підлітків, що провокують девіантну поведінку:

- систематична неуспішність;
- яскраво виражена чи, навпаки, прихована конфліктність у життєво важливих сферах спілкування (сім'я, друзі, учнівський колектив, міжособистісні взаємини, референтна група тощо);
- порушення моральних, а подекуди правових норм;
- ізоляція від оточення, що досить часто супроводжується ворожим, агресивним ставленням до нього.

Форма соціальної дезадаптації та ступінь її вираження, на думку Н. Максимової, є визначальними характеристиками девіантної поведінки [10, с. 20]. Вони можуть бути несуттєвими, тобто не нести шкоди суспільству і самій людині, або, навпаки, тотально руйнувати життєдіяльність особистості і бути загрозою для соціуму.

До того ж певні особистісні якості підлітків можуть сприяти формуванню схильності до девіантної поведінки, а деякі життєві ситуації стати тригерами у її виникненні та поширенні. Саме тому під час вивчення механізмів даної поведінки важливо враховувати психологічні і психофізіологічні особливості підлітка, зокрема фіксувати, як він долає життєві труднощі чи ухиляється від них, адаптується до нових умов чи уникає їх, якою є швидкість його реакцій у нестандартних ситуаціях і прийнятті рішень.

Структурно девіантну поведінку можна окреслити через чотири складники: проблему (конфлікт), обставини, ціннісно-нормативний базис, процес прийняття рішення.

Як уже відзначалося нами вище, суттєвою ознакою девіантної поведінки є суперечності між існуючими нормами моралі та права, а також невмінням та небажанням підлітків відповідним чином їх виконувати. Цікаво, що у сучасному підлітковому середовищі серед мотивів девіантної поведінки майже половина

скоєних правопорушень пов'язана із задоволенням примітивних, зокрема аномальних для підліткового віку, правопорушень (спиртні, тютюнові вироби, наркотичні речовини тощо). За статистикою 20% підлітків скоюють правопорушення через бажання пізнати щось нове та самоствердитися в середовищі авторитетної для них референтної групи.

До того ж однією з форм девіації є також соціальна апатія, повна відсутність життєвого оптимізму. Це один із проявів стану, який у причинах і наслідках пояснив класик світової соціології Еміль Дюркгейм своїм концептом аномії. Дослідник стверджував, що стан аномії, або соціальної невизначеності, коли стара система соціальних норм та правил зруйнована, а нова достатньою мірою не сформована та не закріплена на рівні масової свідомості, породжує появу та поширення різних форм девіантних відхилень.

Одну з ключових ролей в умовах профілактики девіації серед підлітків відіграє практичний психолог, який виявляє відхилення у поведінці учнів та вибудовує напрями вивчення причин девіації. Як показує багаторічний досвід роботи останніх, реалізація програми мінімізації девіативних проявів у підлітковому середовищі передбачає діагностику індивідуально-психологічних особливостей підлітка (вивчення акцентуацій характеру – розпізнавання типів і виявлення причин акцентуованих рис характеру; дослідження психотипів за Г. Айзенком; використання методик міжособистісних взаємин Т. Лірі, проєктивних методик, тестів на визначення рівня тривожності, агресивності, рівня самооцінки тощо).

Наступним етапом є паралельна робота психолога з підлітками та їхніми батьками. Спираючись на отримані результати проведеної діагностики, ним надаються певні практичні рекомендації щодо виховання і навчання. обов'язковим складником профілактики девіації є проведення індивідуальної, групової корекційної роботи, тренінгів тощо.

У процесі реалізації заходів із метою мінімізації та усунення схильності підлітків до різних форм девіантних відхилень є дотримання таких принципів: попередження – він передбачає виявлення «груп ризику» та організацію профілактичних заходів; системності – послідовна, систематична робота з підлітком; взаємодії – налагодження довірливих стосунків між практичним психологом, підлітками, батьками, учительським колективом.

Корекція девіантної поведінки сучасного підлітка цілком можлива, але для цього необхідно не лише детально вивчити існуючі сучасні соціальні процеси та зміни, а й осмислити норму та патології поведінки, психологічні чинники, форми прояву девіації, вікові особливості психіки, основні причини, що детермінують

ють появу «складних» підлітків. Дану роботу варто здійснювати, враховуючи характерологічні риси підлітка з виявленням його домінуючих рис. Важливо також пам'ятати, що властиві підліткам емоційна нестійкість, схильність до фіксації негативних переживань, юнацький максималізм дуже часто є тими тригерами, що провокують конфлікти та протиправні дії у підлітковому середовищі, у результаті чого більшість із них опиняється у соціальній ізоляції.

Висновки з проведеного дослідження.

Усе викладене вище дає підстави для таких висновків. Педагогам, психологам, соціальним працівникам варто бути взірцем для своїх вихованців, проявляти гуманізм і повагу до підлітків у поєднанні з високою вимогливістю, часто спілкуватися з дітьми, схильними до девіантної поведінки, встановлювати довірливі, щирі взаємовідносини, розвивати в них почуття відповідальності, застосовувати індивідуальний підхід, здійснювати систематичний контроль над їхньою поведінкою, розкривати перед ними перспективи їх розвитку та зростання, допомагати досягти успіху тощо.

Необхідно навантажувати підлітка суспільними дорученнями, що формуватиме у нього почуття відповідальності, а також планувати та проводити профілактичну роботу на базі вивчення причин відхилень у поведінці.

Із метою профілактичної роботи з підлітками, схильними до девіантної поведінки, визнаємо необхідним розробити та апробувати технології профілактики, спрямовані на мінімізацію відхилень у їхній поведінці.

До педагогічно цінних напрямів профілактичної роботи належать:

- організація діагностики, яка полягає у своєчасному виявленні осіб, схильних до девіації;
- залучення їх до роботи різноманітних гуртків;
- організація педагогічної просвіти;
- створення здорового мікросоціуму [9, с. 247].

Виникнення та поширення різних форм девіації серед підлітків залишається однією з ключових соціальних проблем. На жаль, сьогодні, незважаючи на значну кількість досліджень причин та передумов виникнення негативних соціально-психологічних явищ і процесів у підлітковому середовищі, не

сформовано єдиної концепції запобігання відхиленням у їхній поведінці. Наявні підходи до мінімізації цих явищ не враховують усіх особливостей їхнього розвитку в умовах сучасного інформаційного суспільства, унеможливають проведення ефективної профілактичної роботи та супроводу в закладах освіти. Усе це потребує більш глибокого методологічного аналізу та переосмислення, що й становитиме перспективу подальших наукових розвідок.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Боссарт А.Б. Парадоксы возраста или воспитания? Москва : Просвещение, 1991. 176 с.
2. Гилинский, Я.И. Институт семьи в системе «Девантность – социальный контроль». URL: <http://www.narcom.ru/parents/parents/16.html> (дата звернення: 21.01.2020).
3. Змановская Е.В. Девиантология: Психология отклоняющегося поведения : учебное пособие. Москва : Академия, 2003. 288 с.
4. Иванов В.Н. Девиантное поведение. Причины и масштабы *Социально-политический журнал*. 1995. № 2. С. 47–50.
5. К вопросу об определении понятия «коммуникативные способности личности». *Словарь-справочник практического психолога* / под. ред. П. Конюхова. Воронеж : НПОМОДЭК, 1996. 224 с.
6. Козубовська І.В., Козубовський Р.В. Природа девіантної поведінки неповнолітніх *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Педагогіка. соціальна робота»*. 2018. Вип. 1(42). С. 101–103.
7. Кондаков И.М. Психология. Иллюстрированный словарь. Санкт-Петербург : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 512 с.
8. Клейберг Ю.А. Психология девиантного поведения : учебное пособие. Москва : Юрайт-М, 2001. 160 с.
9. Ляцук О. До питання профілактики шкідливих звичок у молодших підлітків шкіл-інтернатів *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал* : матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2011 р. Івано-Франківськ, 2012. С. 246–248.
10. Максимова Н.Ю. Психология девиантного поведения. Москва : Лебедь, 2011. 515 с.
11. Менделевич В.Д. Психология девиантного поведения : учебное пособие. Москва : МЕД-пресс, 2001. 432 с.
12. Мухтасимова Э.П. Психологические особенности проявления девиантного поведения подростками. *Психология, социология и педагогика*. 2016. № 4. URL: <http://psychology.snauka.ru/2016/04/6644> (дата звернення: 21.01.2020).